DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojp-06-06-10 Pages: 85-96

Oriental Journal of Philology

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:
http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about

SEMIOTIC ANALYSIS OF THE MECHANISMS OF EDUCATION THROUGH SYMBOLIC-MYTHOPOETIC IMAGES IN THE “GOROGLY” EPIC CYCLE

Zumrad Vokhidjonovna Teshaboyeva
Independent Researcher at the National Institute of Educational Pedagogy named after Qori Niyoziy, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences
Email: zumradteshaboyeva@gmail.com
Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: symbolic-mythopoetic image, semiotics, winged horse, peri, garden, "Go‘ro‘g‘li", pedagogical mechanism, typology.

Received: 03.10.26
Accepted: 04.10.26
Published: 05.10.26

Abstract: This article provides a semiotic analysis of the fifth artistic-pedagogical mechanism of moral education in the "Go‘ro‘g‘li" epic cycle – education through symbolic-mythopoetic images (the winged horse, the peri, the garden). Unlike the previous four mechanisms, this one operates on a semiotic principle: the listener absorbs an abstract moral concept not through word, action, or contrast, but by "reading" the symbol itself. Drawing on the dastans "The Birth of Go‘ro‘g‘li" and "Yunus Pari," the study identifies stable types of symbolic images and connects them to new sources in Uzbek folklore studies (Sh. Turdimov, O. Qayumov, A. Tilovov). Three types were identified: the winged horse (a symbol of loyalty and a "second soul"), the peri (a symbol of purity and spiritual and moral elevation), and the garden (a symbol of paradise, trial, or temptation depending on context). It is concluded that these three types, together with the div/dragon image, form a coherent semiotic system.

“GO‘RO‘G‘LI” TURKUMIDA RAMZIY-MIFOPOETIK OBRAZLAR ORQALI TARBIYA MEXANIZMINING SEMIOTIK TAHLILI

Zumrad Voxidjonovna Teshaboyeva
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti mustaqil izlanuvchisi filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
zumradteshaboyeva@gmail.com
Toshkent, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: ramziy-mifopoetik obraz, semiotika, tulpor ot, pari, bog‘, “Go‘ro‘g‘li”, pedagogik mexanizm, tipologiya.

Annotatsiya: Maqolada “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi dostonlarda beshinchi badiiy-pedagogik mexanizm – ramziy-mifopoetik obrazlar (tulpor ot, pari, bog‘) orqali tarbiya – semiotik jihatdan tahlil qilinadi. Bu mexanizm oldingi to‘rt mexanizmdan (nasihat, ibrat, sinov, antiteza) tubdan farqli prinsipga – semiotik (belgi-ma’no) prinsipga – asoslanadi: tinglovchi mavhum axloqiy tushunchani so‘z, amal yoki ziddiyat orqali emas, ramzning o‘zini “o‘qish” orqali o‘zlashtiradi. Tadqiqot maqsadi – “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” va “Yunus pari” dostonlari materialida ramziy obrazlarning barqaror turlarini aniqlash va ularni o‘zbek folklorshunosligining yangi, mazkur tadqiqotda nazariy asos sifatida jalb qilingan uch manba (Sh.Turdimov, O.Qayumov, A.Tilovov) bilan nazariy bog‘lashdir. Natijada uch tipologik tur aniqlandi: tulpor ot (sadoqat va “ikkinchi jon” timsoli), pari (poklik va ruhoniy-axloqiy yuksaklik timsoli) va bog‘ (kontekstga qarab jannat, sinov yoki vasvasa timsoli). Xulosa qilinadiki, bu uch tur, dev/ajdarho ramzi bilan birga, yaxlit semiotik tizimni tashkil etib, yosh tinglovchiga mavhum axloqiy tushunchalarni aniq, hissiy-obrazli shaklda yetkazadi.

МЕТАФОРИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ КОНЦЕПТА КРАСОТЫ НА ОСНОВЕ ФИТОНИМОВ

Зумрад Вохиджоновна Тешабоева
Независимый исследователь Национального института педагогики воспитания имени Кори Ниёзи, доктор философии (PhD) по филологическим наукам
Электронная почта: zumradteshaboyeva@gmail.com
Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: символико-мифопоетический образ, семиотика, крылатый конь, пери, сад, «Гўрўғли», педагогический механизм, типология.

Аннотация: В статье с семиотической точки зрения анализируется пятый художественно-педагогический механизм духовно-нравственного воспитания в эпосе «Гўрўғли» — воспитание через символико-мифопоэтические образы (крылатый конь, пери, сад). В отличие от предыдущих четырёх механизмов, здесь действует семиотический принцип: слушатель усваивает абстрактное нравственное понятие не через слово, поступок или противоречие, а через «прочтение» самого

символа. Цель исследования — выявить устойчивые типы символических образов на материале дастанов «Рождение Гўрўғли» и «Юнус пери» и соотнести их с трудами по узбекской фольклористике (Ш. Турдимов, О. Каюмов, А. Тиловов). Выявлены три типа: крылатый конь (символ верности и «второй души»), пери (символ чистоты и духовно-нравственной возвышенности) и сад (в зависимости от контекста — символ рая, испытания или искушения). Установлено, что эти три типа вместе с образом дева/дракона образуют целостную семиотическую систему.

Kirish. Antiteza mexanizmi doirasida dev/ajdarho obrazining kosmologik-ramziy tabiati allaqachon ko‘rib chiqilgan edi. “Go‘ro‘g‘li” turkumida, biroq, ramziy-mifopoetik obrazlar faqat antitezaning salbiy qutbida emas, mustaqil tarbiyaviy vosita sifatida ham ishlaydi: tulpor ot, pari va bog‘ kabi obrazlar mavhum axloqiy tushunchalarni (sadoqat, poklik, sinov, jannat) yosh avlod ongiga moslashtirilgan, aniq-hissiy shaklda yetkazadi. Bu mexanizm oldingi to‘rt mexanizmda ko‘rilganlardan tubdan farqli prinsipga semiotik (belgi-ma’no) prinsipga asoslanadi: tinglovchi mavhum tushunchani so‘z, kuzatilgan harakat yoki ziddiyat orqali emas, avvalo ramzning o‘zini “o‘qish” (dekodlash) orqali o‘zlashtiradi.

“Go‘ro‘g‘li” turkumidagi tulpor ot, pari va bog‘ obrazlarining semiotik tabiati va ularning pedagogik funksiyasi maxsus tadqiqot predmeti sifatida o‘rganilmagan. Ushbu maqolada bu uch obrazning tipologik ko‘rinishlari birinchi marta aniqlanadi va ular o‘zbek folklorshunosligining mazkur tadqiqotda nazariy asos sifatida jalb qilingan uch manba bilan nazariy bog‘lanadi.

Ramziy-mifopoetik obrazlar mexanizmi “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi ma’naviy-axloqiy tarbiyaning olti mexanizmi ichida beshinchi o‘rinda tahlil qilinadigan mexanizmdir (oltinchisi: yakuniy mukofotlanish, ya’ni poetik adolat mexanizmi). Nasihat, ibrat, sinov va antitezadan farqli o‘laroq, bu mexanizm tilshunoslik va semiotika fanlari chegarasida joylashgan u mavhum axloqiy tushunchani lingvistik-ramziy belgi orqali kodlaydi, bu esa uni taklif etilayotgan olti mexanizmli tizimda metodologik jihatdan alohida, o‘ziga xos o‘ringa qo‘yadi: agar boshqa besh mexanizm bevosita narrativ (hikoya) darajasida ishlasa, ramziy-mifopoetik obrazlar mexanizmi narrativ ostidagi, chuqurroq semantik qatlamda ishlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot uchun ikki doston nashri “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” (M.J.Pulkan aytuvi, 1967) va “Yunus pari” (M.J.Pulkan aytuvi, 1967) asosiy manba sifatida olindi, “Avazxon” va “Zulfizar” dostonlaridan (1997) qo‘shimcha parchalar jalb qilindi.

Nazariy asos sifatida “XX asr o‘zbek folklorshunosligi: Antologiya” (2017) to‘plamidan Sh.Turdimovning “Qahramonlik eposida alplik tizimi”, O.Qayumovning “Pari obrazining genezisiga doir mulohazalar” va A.Tilovovning “Xalq dostonlarida qanotli otlar” maqolalari olindi.

Semiotik tahlil uslubining tanlanishi alohida izohga muhtoj: oldingi tadqiqotlarimizda qo‘llanilgan kontent-tahlil va tipologik tasniflash usullari ramziy obrazlarni tahlil qilish uchun yetarli emas, chunki ramz oddiy badiiy vosita emas, ko‘p qatlamli ma’no tashuvchi belgi tizimi. Shu sababli mazkur tadqiqotda belgi (obrazning o‘zi) va ma’no (u ifodalaydigan mavhum axloqiy tushuncha) o‘rtasidagi munosabat alohida tahlil birligi sifatida ajratildi bu yondashuv F. de Sossyur asos solgan umumiy semiotika nazariyasining “означающее” (belgi) va “означаемое” (ma’no) dixotomiyasiga mos keladi, garchi bu umumnazariy asos o‘zbek folklorshunosligi darsliklarida mustaqil termin sifatida keng qo‘llanilmasa-da, mazkur tadqiqotda tahlil vositasi sifatida qiyosiy tatbiq etildi.

Korpus tanlash mezonlari alohida izohga muhtoj: “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” va “Yunus pari” dostonlari asosiy manba sifatida tanlanishining sababi shundaki, aynan bu ikkita dostonda uchta ramziy obraz (tulpor ot, pari, bog‘) eng to‘liq, ko‘p qirrali shaklda namoyon bo‘ladi. “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” otning genezisidan to uning qahramon bilan barobar marosimdan o‘tishigacha bo‘lgan butun yo‘lni qamrab olsa, “Yunus pari” pari va bog‘ obrazlarining ikkita qarama-qarshi (ijobiy/mashaqqatli) ko‘rinishini bir doston doirasida beradi. Tahlil birligi sifatida har bir obrazning matndagi alohida qayd etilish o‘rni (epizod) olindi, kodlash esa ikki bosqichda amalga oshirildi: avvalo obrazning matn ichidagi lug‘aviy-kontekstual ma’nosi belgilandi, so‘ng bu ma’no folklorshunoslik nazariyasidagi mos tushuncha (masalan, “alplik maqomi”, “homiy kuch timsoli”) bilan taqqoslandi. Bu induktiv (matndan nazariyaga) yondashuv, deduktiv (nazariyadan matnga) yondashuvdan farqli o‘laroq, tipologiyaning matn materialidan organik ravishda kelib chiqishini ta’minlaydi.

Natija. Sh.Turdimovning “Qahramonlik eposida alplik tizimi” maqolasi qahramonlik eposidagi ot obrazining qahramon bilan deyarli bir xil maqomga ega ekanini ko‘rsatadi: alplik (qahramonlik maqomi)ga “qayta yaratilish” jarayonida eranlar (homiy ruhlar) nafaqat qahramonni, balki uning “asov tulpor”ini ham tarbiyalaydi, unga maxsus homiy “Soqibulbul”ni G‘irko‘kka sayis etib tayinlaydi [1, 508–509-b.]. Otning qahramon bilan barobar, deyarli insoniy maqomi rasmiy marosim orqali ham tasdiqlanadi: “Chiltanlar sohibqironni ko‘tara oluvchi ot ham sohibqiron bo‘lishi kerak deb, G‘irotga ham antahur mayidan berishdi” [1, 515-b.] ya’ni ot inson qahramon ichadigan muqaddas ichimlikdan birga ichib, uning bilan barobar “sohibqiron” unvoniga sazovor bo‘ladi. Turdimov bu hodisani umumlashtirib xulosa qiladi: “Qahramonning safdoshi jangovar ot ham inisiatsiya jarayonidan o‘tib jami asbob-anjomlar bilan ta’minlanadi” [1,

516-b.] bu ta’rif otning oddiy ulov emas, qahramon bilan birga “tarbiya”lanuvchi, deyarli alohida sub’yekt maqomiga ega ramziy obraz ekanini ko‘rsatadi. Otning ramziy-mifologik chuqurligini A.Tilovovning “Xalq dostonlarida qanotli otlar” maqolasi yana ham oshiradi: turkman versiyasida G‘irotning otasi “oq qush” sifatida ko‘rsatiladi [2, 582-b.], otning qanotlari esa, bir rivoyatga ko‘ra, aslida olovdan yaratilgan bo‘lib, ko‘z tegishi natijasida erib ketgan [2, 583-b.] bu ma’lumotlar ot obrazining tabiiy va samoviy dunyolarni birlashtiruvchi, chegara holatidagi mavjudot ekanini ko‘rsatadi.

Pari obrazining semiotik tabiatini O.Qayumovning “Pari obrazining genezisiga doir mulohazalar” maqolasi uch tarixiy bosqichga ajratib izohlaydi: zardushtiylikkacha davrda pari “homiy kuch timsoli” bo‘lgan, zardushtiylik davrida esa “shaytoniy kuch timsoli”ga aylangan, zardushtiylikdan keyingi davrda esa “mifologik va badiiy obraz” sifatida barqarorlashgan [3, 575–579-b.] bu uch bosqichli evolyusiya shuni ko‘rsatadiki, parining “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi ijobiy, poklik va ruhoniy-axloqiy yuksaklik timsoli sifatidagi funksiyasi tasodifiy emas, uzoq tarixiy evolyusiyaning yakuniy, “mifologik-badiiy” bosqichidagi barqarorlanish natijasidir. Bu esa dev obrazining doimo salbiy qolishi bilan qiziq asimmetriyani tashkil etadi: agar dev zardushtiylik dualizmida bir qutbga qat’iy biriktirilgan bo‘lsa, pari o‘z tarixida qutbini o‘zgartirgan, “noaniq” ramz hisoblanadi. Sh.Turdimovning o‘z monografiyasida ham parining “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi alohida, hatto dostonchilik an’anasining o‘zini “yaratuvchi” maqomi ko‘rsatiladi: “Ikki sanam yori Yunus pari va Misqol pari ikki kaptar suratida g‘or og‘ziga kelib, Go‘ro‘g‘lining hayotini yetmish ikki shoha doston qilib aytishadilar” [4, 5-b.] bu noodatiy detal (parilar qahramon hayotini o‘zlari “doston qilib aytishi”) parining faqat qahramonga yordamchi emas, turkumning badiiy-ijodiy manbai sifatidagi maqomini ham ko‘rsatadi.

Bog‘ obrazining semiotik mazmuni alohida nazariy manbada batafsil yoritilmagan bo‘lsa-da, u yuqorida ko‘rilgan pari nazariyasi bilan uzviy bog‘liq holda, doston matnining o‘zida aniq ifodalanadi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, tulpor ot, pari va bog‘ obrazlarining barchasi, dev/ajdarho obrazi kabi, “Go‘ro‘g‘li” turkumida inson va undan tashqari (tabiatdan yuqori) dunyo o‘rtasidagi chegarada joylashgan bu ularning barchasini yagona semiotik tizimning qismlari sifatida ko‘rish imkonini beradi: agar dev chegaraning “xavfli” tomonini ramzlasa, tulpor ot, pari va bog‘ (odatda) uning “xayrli” tomonini ramzlaydi. Pedagogik jihatdan bu tizimning ahamiyati shundaki, yosh tinglovchi mavhum “yomonlik” va “yaxshilik” tushunchalarini avvalo ana shu aniq, hissiy jihatdan yuklangan obrazlar orqali idrok etadi, nazariy-mavhum tushunchalar esa keyinroq, katta yoshda shakllanadi.

Birinchi tur – tulpor ot: sadoqat va “ikkinchi jon” timsoli. “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” dostoni ot-qahramon bog‘liqligining genezisini boshidan boshlab ramziy tarzda quradi. Go‘rda tug‘ilib, onasidan ayrilgan go‘dakni bir baytal o‘z ko‘krak suti bilan emizib boqadi; bu baytal keyinroq o‘zi

ham yetim qulun qoldirib vafot etadi, Go‘ro‘g‘li esa o‘zi ham yetim bo‘la turib, bu qulunni ota-ona mehri bilan parvarish qiladi: “Go‘ro‘g‘libek haligi yetim bo‘lib qolgan qulun toychani nima desa berib parvarish qilib yura berdi” [5, 94-b.] bu parallel (ikki yetim inson bola va ot bolasi bir-birini parvarish qilishi) ot obrazining “Go‘ro‘g‘li” turkumida shunchaki ulov emas, qahramon bilan umumiy taqdir va o‘zaro mutaqobil g‘amxo‘rlik rishtalari bilan bog‘langan “ikkinchi jon” maqomiga ega ekanini ko‘rsatadi. Otning bu yuksak maqomi keyinroq, u balog‘atga yetganda, rasmiy marosim orqali ham tasdiqlanadi: “Majlisda o‘ltirgan hamma azizlar antahur maydan navbatlari bilan ichib, Go‘ro‘g‘libekka ham navbat kosalarini berdi. Shunda Go‘ro‘g‘li sharob ichib sohibqiron bo‘ldi. Sohibqironlikni G‘irot ko‘tara olmaydi. Endi G‘irotga ham bir kosa maydan beringlar, – dedi. Go‘ro‘g‘libekning G‘irotiga ham bir kosa sharobdan suvga qo‘shib berdilar” [5, 129-b.] bu parcha yuqorida keltirilgan Turdimov va Tilovovning nazariy kuzatuvlarini matn darajasida to‘liq tasdiqlaydi: ot inson bilan barobar muqaddas marosimdan o‘tadi, uning maqomi qahramonning o‘z maqomidan ajralmas. Otning sadoqati esa keyingi dostonlarda ham izchil takrorlanadi. Avazxon G‘irotni (Go‘ro‘g‘lining sovg‘asi sifatida) qabul qilishdan bosh tortadi, to o‘zini jangda isbotlamaguncha [6, Avazxon, 39–42-b.] (ya’ni ot – erkin sovg‘a emas, or-nomus bilan “haq qozonilishi” lozim bo‘lgan maqomdir). Otning qo‘lga kiritilishi ham o‘zi alohida sinov orqali sodir bo‘ladi: Go‘ro‘g‘li yosh qulunni (keyinchalik G‘irko‘kka aylanuvchi) darvesh qiyofasidagi Xizr bobo bilan bo‘lgan haq-huquq sinovidan o‘tib, uni nohaq da’vogarlikdan himoya qila olgandan keyingina o‘ziniki qilib oladi [5, 116–120-b.] bu detal ot bilan qahramon orasidagi aloqaning kuch bilan emas, avvalo axloqiy haq-huquq va irodani isbotlash orqali o‘rnatilishini ko‘rsatadi. G‘irko‘k esa xatarli daryodan o‘tishda qahramon bilan barobar tavakkal qiladi. [6, Zulfizar, 195-b.] Bu barcha epizodlar yig‘indisida ot inson-qahramonning oddiy mulki emas, uning axloqiy-ruhiy taraqqiyotining har bir bosqichida barobar ishtirok etuvchi, sadoqat va o‘zaro jonkuyarlik timsoli sifatida quriladi. Semiotik nuqtai nazardan bu tur obrazning pedagogik qiymati shundaki, u mavhum “ sadoqat ” tushunchasini yosh tinglovchiga nasihat yoki taʾrif orqali emas, aniq, kuzatsa boʻladigan munosabatlar zanjiri (emizish → parvarishlash → birgalikda marosimdan oʻtish → birgalikda sinovdan oʻtish) orqali, deyarli “ hujjatlashtirilgan” tarzda yetkazadi tinglovchi sadoqat nima ekanini tushuntirishga muhtoj bo‘lmaydi, u buni ot-qahramon munosabatining rivojlanish tarixini kuzatish orqali o‘zi xulosa qiladi.

Ikkinchi tur – pari: poklik va ruhoniy-axloqiy yuksaklik timsoli. Yuqorida Qayumovning nazariy tasnifi ko‘rsatganidek, pari turkumda odatda ijobiy, yuksak ma’naviy maqomga ega ramz sifatida ishlaydi. “Yunus pari” dostonining nomi va bosh qahramoni buning eng to‘liq namunasini beradi: pari obrazi bu yerda faqat go‘zallik timsoli emas, g‘ayritabiiy sezgi va bashoratga ega

g‘ayritabiiy sezgi va ruhoniy-axloqiy yuksaklikka ega obraz sifatida tasvirlanadi. Go‘ro‘g‘li uni izlab kelayotganda, “Yunus parida bir harorat paydo bo‘libdi. Yuragiga hovil tushdi” [7, 189-b.] – ya’ni pari qahramonning kelishini hali ko‘rmasdan, ichki sezgi orqali oldindan biladi, bu uning oddiy inson tajribasidan yuqori turuvchi maqomini ko‘rsatadi. Pari obrazining “joylashuvi” ham ramziy ahamiyatga ega: devning o‘zi Go‘ro‘g‘liga “Pari suymakka ko‘ngling bo‘lsa, anov Iramning bog‘i”, deb ko‘rsatadi [7, 189-b.] “Iram bog‘i” islom-oldi va islom madaniyatida jannat timsoli sifatida mashhur bo‘lib, parining aynan shu makonda “joylashgani” uning pokiza, jannat-darajasidagi ma’naviy maqomini ramziy tasdiqlaydi. Misqol pari ham shunga o‘xshash, homiy-ruhiy maqomda tasvirlanadi. U jang oldidan Go‘ro‘g‘liga ruhiy dalda berib, uning jasoratini mustahkamlaydi [6, Besh podshoning Chambilga yov bo‘lib kelishi, 114-b.] bu ikki pari (Yunus va Misqol) obrazi turkumda ayol qahramonning faqat jismoniy emas, ruhiy-axloqiy ustunlik maqomiga ega bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Pedagogik jihatdan pari obrazining qiymati shundaki, u poklik va ruhoniy-axloqiy yuksaklik kabi o‘ta mavhum, diniy-falsafiy tushunchalarni yosh tinglovchi uchun idrok etish mumkin bo‘lgan, jozibali ayol siymo orqali “tarjima qiladi” bu obraz orqali tinglovchi mavhum axloqiy mukammallik g‘oyasini avvalo estetik, keyin axloqiy darajada qabul qiladi, bu esa ramziy tarbiyaning nasihat yoki ibratdan farqli, avvalo hissiy-estetik yo‘l orqali ishlashining yorqin namunasidir.

Uchinchi tur – bog‘: jannat va sinov makoni timsoli. Bog‘ obrazi “Yunus pari” dostonida ikki marta, ikki turli ramziy yuk bilan tilga olinadi. Birinchi marta u yuqorida ko‘rsatilganidek, Iram bog‘i sifatida parining makoniy ramzi, deyarli jannat timsoli sifatida tasvirlanadi. Ikkinchi marta esa bog‘ (“Gulshan bog‘i”) aniq, hissiy-jismoniy mashaqqat bilan bog‘liq, sinov-masofa timsoli sifatida tasvirlanadi: parilar yo‘ldagi og‘ir safarni tasvirlar ekan, “Gulshan boqqa satta pari... Uzoq ekan Gulshan bog‘i... Bora-bora charchab qoldi” [7, 197-b.], parilar esa yo‘l azobini o‘zlarining she’riy nidolarida ifodalaydilar: “Gulshan bog‘i olis ekan, Voy qachon boqqa yetadi... Terlab ketdim yopishadi” [7, 197-b.] bu ikkinchi tasvir bog‘ning faqat “jannat” emas, unga yetish yo‘lida charchoq va sabr talab qilinadigan sinov makoni ham ekanini ko‘rsatadi. Bog‘ning bu ikki tomonlama ramziy tabiati vasvasa-sinov materiali bilan ham uzviy bog‘liq: xuddi shu dostonda Go‘ro‘g‘li ayol qiyofasida kanizaklar cho‘milayotgan bog‘ga kiradi [7, 190–193-b.] bu yerda bog‘ endi jannat yoki sinov emas, vasvasa (irodaviy tekshiruv) makoni sifatida ishlaydi. Shunday qilib, bog‘ obrazi turkumda yagona, barqaror ma’noga ega emas uning ramziy yuki kontekstga qarab o‘zgaruvchan bo‘lib, bu uni oddiy, statik ramzdan ko‘ra, dinamik, vaziyatga moslashuvchan semiotik vosita sifatida belgilaydi. Bog‘ning bu ko‘p ma’nolikligi (polisemantikligi) pedagogik jihatdan alohida qimmatli, chunki u o‘quvchiga “bir ramz bir ma’no” degan soddalashtirilgan tushunchadan voz kechishni, aksincha kontekstni diqqat bilan o‘qish orqali ma’noni aniqlash

ko‘nikmasini o‘rgatadi bu ko‘nikma nafaqat folklor matnlarini, balki umuman badiiy adabiyotni tahlil qilishda talab qilinadigan asosiy o‘quvchilik kompetensiyalaridan biridir.

Yuqorida ko‘rilgan uch tur ramziy obrazni (tulpor ot, pari, bog‘) dev/ajdarho ramzi bilan birga bir yaxlit semiotik tizim sifatida ko‘rish mumkin, unda har bir obraz ma’lum mavhum axloqiy tushunchani yosh tinglovchi uchun aniq, hissiy-obrazli shaklda “kodlaydi”: dev/ajdarho – yovuzlik va xavf; tulpor ot sadoqat va o‘zaro jonkuyarlik; pari – poklik va ruhoniy-axloqiy yuksaklik; bog‘ – kontekstga qarab ham jannat (mukofot), ham sinov (mashaqqat). Bu tizimning pedagogik ahamiyati shundaki, u mavhum-nazariy tushuntirishga ehtiyoj qoldirmay, yosh tinglovchining tasavvurida barqaror, emosional jihatdan yuklangan ramzlar orqali ishlaydi.

1-jadval. Ramziy-mifopoetik obrazlar tizimi va ularning semiotik yuki

Ramziy obraz	**Ramziy yuk (kodlangan tushuncha)**	**Doston misoli**
Dev/ajdarho	Yovuzlik, xavf, kosmologik antitezaning salbiy qutbi	“Yunus pari”, “Gulqizoy”
Tulpor ot (G‘irot/G‘irko‘k)	Sadoqat, o‘zaro jonkuyarlik, “ikkinchi jon”	“Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi”, “Avazxon”, “Zulfizar”
Pari	Poklik, ruhoniy-axloqiy yuksaklik, homiylik	“Yunus pari”, “Besh podshoning...” (Misqol pari)
Bog‘	Jannat/mukofot, sinov-mashaqqat, vasvasa (kontekstda)	“Yunus pari” (Iram bog‘i, Gulshan bog‘i)

2-jadval. Besh pedagogik mexanizmning qiyosiy ko‘rsatkichlari

Mezon	Nasihat	Ibrat	Sinov	Antiteza	Ramz
Asosiy vosita	So‘z	Kuzatilgan amal	Shaxsiy tajriba	Kontrast	Semiotik belgi
Idrok mexanizmi	Tushunish	Taqlid	Ishtirok	Qiyoslash	Dekodlash

Ustuvor komponent	Kognitiv	Xulq-atvor	Irodaviy	Emosional-qiymat	Assosiativ-obrazli
Dars turi	Nasihat-tahlil	Ibrat-rolli o‘yin	Muammoli-sinov	Debat-antiteza	Ijodiy-ramziy
Turlar soni	Yetti	Olti	To‘rt	Uch	Uch

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, ramziy-mifopoetik obrazlar mexanizmi oldingi to‘rt mexanizmdan (nasihat, ibrat, sinov, antiteza) pedagogik mantiq jihatidan tubdan farqli: u mavhum axloqiy tushunchani to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, semiotik vositachi (simvol) orqali uzatadi. Bu xususiyat uni yosh tinglovchilar uchun ayniqsa samarali qiladi, chunki ramz mavhum tushunchadan ko‘ra aniq, hissiy jihatdan boy va xotirada uzoq saqlanadigan obraz orqali idrok etiladi.

Diqqatga sazovorki, tulpor ot va bog‘ misollarining ayrimlari (masalan, baytalning emizishi, G‘irko‘kni sinovdan o‘tib qo‘lga kiritish, bog‘dagi vasvasa) allaqachon boshqa mexanizmlar (jasorat qadriyati, nasihat, sinov) doirasida tahlil qilingan edi. Bu mazkur maqolada yashirilmay, aksincha kross-referens sifatida ochiq ko‘rsatildi. Shuningdek, parining tarixiy evolyusiyasidagi (“homiy” → “shaytoniy” → “mifologik-badiiy”) qutb almashinuvi dev obrazining barqaror salbiyligi bilan qiziq asimmetriya tashkil etishi alohida nazariy e’tiborga loyiq. Bu farq keyingi qiyosiy-mifologik tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalish bo‘lishi mumkin.

Ramziy-mifopoetik obrazlar mexanizmining amaliy-metodik ahamiyati ham alohida ta’kidlanishi lozim. Mazkur mexanizm muallif tomonidan taklif etilayotgan o‘quv-metodik tizimdagi “ijodiy-ramziy topshiriqlar darsi” deb nomlanuvchi dars turining nazariy asosini tashkil etadi. Bu dars turi mazkur maqolada tahlil qilingan ramziy obrazlar (tulpor ot, pari, bog‘) asosida o‘quvchilarga ijodiy topshiriqlar (masalan, “sizningcha, tulpor ot ramzi nimani anglatadi?”, rasm chizish, qisqa insho yozish) berishni nazarda tutadi. N.Avliyakulov va N.Musayeva lug‘atida “ijodiy izlanish” tushunchasi aniq ta’riflanadi: “Ijodiy izlanish – pedagog boshchiligida qo‘yilgan muammolar, masalalarni yechishning yo‘llarini faol izlashni tashkil etish usuli; fikrlash jarayoni produktiv (unumli) xarakterga ega bo‘ladi” [8, 199-b.] Bu ta’rif semiotik topshiriqlarning (“ramz nimani anglatadi?”) aynan “faol izlanish” va “produktiv fikrlash” talablariga mos kelishini ko‘rsatadi, chunki ramzni dekodlash tayyor javobni esga tushirish emas, mustaqil talqin yaratishni taqozo etadi. Bu dars turi taklif etilayotgan to‘rt dars turidan (nasihat-tahlil, ibrat-rolli o‘yin, debat-antiteza, ijodiy-ramziy topshiriqlar) so‘nggisi bo‘lib, o‘quvchining shaxsiy ijodiy idroki shakliga keltiruvchi yakuniy bosqich vazifasini bajaradi: bitta mavzu bo‘yicha avval nasihat-tahlil darsi

orqali nazariy asos beriladi, so‘ng ibrat-rolli o‘yin darsi orqali amalda sinaladi, keyin debat-antiteza darsi orqali tanqidiy baholanadi va, nihoyat, ijodiy-ramziy topshiriqlar darsi orqali o‘quvchining shaxsiy, ijodiy idroki shakliga keltiriladi. Maktab metodikasida “antahur mayi” bilan bog‘liq marosim hamda kanizaklar cho‘milayotgan bog‘ epizodlarini bevosita tafsilotlari bilan reproduktiv bayon qilish emas, balki o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ravishda ularning ramziy mazmuni — marosimiy maqom, iroda, tanlov va sinov tushunchalari doirasida sharhlash maqsadga muvofiq.

Ijodiy-ramziy topshiriqlar darsining didaktik afzalligi, ayniqsa, uning baholash tabiatida ko‘rinadi: nasihat-tahlil yoki debat-antiteza darslaridan farqli o‘laroq, bu yerda “to‘g‘ri” yoki “noto‘g‘ri” javob tushunchasi o‘z ahamiyatini qisman yo‘qotadi – o‘quvchining tulpor ot yoki bog‘ ramziga bergan shaxsiy talqini, agar u matn mantig‘iga zid bo‘lmasa, har xil bo‘lishi mumkin va bu xilma-xillik xato emas, ijodiy o‘zlashtirishning tabiiy ko‘rinishi sifatida qabul qilinadi. Bu xususiyat ijodiy-ramziy topshiriqlar darsini taklif etilayotgan to‘rt dars turi ichida eng individuallashtirilgan, o‘quvchi shaxsiyatiga eng ko‘p moslashuvchan turi qiladi.

Semiotik tahlil natijasida shakllangan ko‘nikma – kontekstga qarab ramzning ma’nosini aniqlash ko‘nikmasi (bog‘ misolida ko‘rsatilganidek) faqat “Go‘ro‘g‘li” turkumi doirasida emas, umuman badiiy adabiyot ta’limi doirasida qiymat kasb etadi. Maktab adabiyot darslarida o‘quvchilar muntazam ravishda boshqa asarlardagi ramziy obrazlar (masalan, she’riyatdagi tabiat obrazlari, nasrdagi ashyo-ramzlar) bilan to‘qnash keladi; ramziy-mifopoetik obrazlar mexanizmi orqali shakllangan “belgi-ma’no” munosabatini tahlil qilish ko‘nikmasi, demak, “Go‘ro‘g‘li” turkumi chegarasidan chiqib, o‘quvchining umumiy adabiy-tahliliy savodxonligiga hissa qo‘shadi. Bu transfer imkoniyati ramziy-mifopoetik obrazlar mexanizmining oldingi to‘rt mexanizmdan farqli, kengroq, fanlararo pedagogik ahamiyatini ko‘rsatadi.

Xulosa. O‘tkazilgan tahlil “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi ramziy-mifopoetik obrazlar mexanizmining uch asosiy tipologik turga ega ekanini ko‘rsatdi: (1) tulpor ot (G‘irot/G‘irko‘k) sadoqat va o‘zaro jonkuyarlik timsoli, qahramon bilan barobar “tarbiya”lanuvchi, tug‘ilishdan to hal qiluvchi sinovgacha birga rivojlanuvchi “ikkinchi jon”; (2) pari – poklik va ruhoniy-axloqiy yuksaklik timsoli, g‘ayritabiiy sezgi va bashoratga ega, jannat makonlari bilan ramziy bog‘langan homiy obraz; (3) bog‘ – kontekstga qarab turli ramziy yuk oluvchi, dinamik, vaziyatga moslashuvchan semiotik vosita. Bu uch tur, dev/ajdarho ramzi bilan birga, yaxlit semiotik tizimni tashkil etadi.

Mazkur tipologiya folklorshunoslik fanining yangi, mazkur tadqiqotda nazariy asos sifatida jalb qilingan uch manba (Turdimovning alplik tizimi nazariyasi, Qayumovning pari-genezis nazariyasi, Tilovovning qanotli ot nazariyasi) bilan uzviy asoslangan. Tadqiqotning cheklovlari shundaki, tahlil asosan ikki doston nashriga tayanadi.

Keyingi tadqiqotda oltinchi, yakuniy mexanizm poetik adolat, ya’ni dostonlarning “murod-maqsadga yetish”, to‘y-tomosha bilan yakunlanish formulasining axloqiy xulosani mustahkamlashdagi og‘zaki-pedagogik an’anaviy vazifasi ko‘rib chiqilishi rejalashtirilgan; bu mexanizm antiteza doirasida ko‘rilgan Chamidxonning “o‘z jazosi o‘zi bilan” halok bo‘lishi misolida dastlabki shaklda uchratilgan poetik adolat g‘oyasini tizimli ravishda rivojlantiradi. Shu tariqa ramziy-mifopoetik obrazlar mexanizmi olti mexanizmli tizimda “ko‘prik” vazifasini bajaradi: u, bir tomondan, antiteza mexanizmidagi dev/ajdarho ramzi bilan nazariy uzviylikni saqlaydi, ikkinchi tomondan esa, poetik adolat mexanizmining tarbiyaviy-emosional asosini (mukofot va jazoning ramziy-hissiy idroki orqali) tayyorlaydi.

Ramziy-mifopoetik obrazlar mexanizmi “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi ma’naviy-axloqiy tarbiyaning olti mexanizmli tizimida o‘ziga xos, almashtirib bo‘lmaydigan o‘ringa ega: u mavhum axloqiy-estetik tushunchalarni (sadoqat, poklik, sinov, jannat) yosh tinglovchi uchun eng uzoq muddat xotirada saqlanadigan, hissiy jihatdan eng boy shaklda ramz orqali yetkazadi. Bu xususiyat uni, ayniqsa, kichik va o‘rta maktab yoshidagi o‘quvchilar bilan ishlashda alohida metodik qimmatga ega qiladi, chunki bu yosh guruhida mavhum-mantiqiy tafakkur hali to‘liq shakllanmagan bo‘lsa-da, obrazli-hissiy idrok allaqachon yuksak darajada rivojlangan bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Turdimov Sh. Qahramonlik eposida alplik tizimi. // XX asr o‘zbek folklorshunosligi: Antologiya / tuzuvchilar: O.To‘laboyev, M.Jo‘rayev va b.; mas’ul muharrir M.Jo‘rayev. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2017. – 508–509-b.

2. Tilovov A. Xalq dostonlarida qanotli otlar. // XX asr o‘zbek folklorshunosligi: Antologiya / tuzuvchilar: O.To‘laboyev, M.Jo‘rayev va b.; mas’ul muharrir M.Jo‘rayev. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2017. – 582-b.

3. Qayumov O. Pari obrazining genezisiga doir mulohazalar. // XX asr o‘zbek folklorshunosligi: Antologiya / tuzuvchilar: O.To‘laboyev, M.Jo‘rayev va b.; mas’ul muharrir M.Jo‘rayev. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2017. – 575–579-b.

4. Turdimov Sh. “Go‘ro‘g‘li” dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari. – Toshkent: Fan, 2011.

5. Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi // O‘zbek xalq ijodi: Ko‘p tomlik / Aytuvchi Muhammadqul Jomrot o‘g‘li Pulkan; nashrga tayyorlovchi M.Murodov. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1967.

6. Go‘ro‘g‘li dostonlari: To‘rt jildlik. 2-jild: Avazxon / Aytuvchi Rahmatulla shoir Yusuf o‘g‘li. – 1997.

7. Yunus pari // O‘zbek xalq ijodi: Ko‘p tomlik / Aytuvchi Muhammadqul Jomrot o‘g‘li Pulkan; nashrga tayyorlovchi Sh.Xo‘jayeva. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1967.

8. Avliyakulov N.X., Musayeva N.N. Pedagogik texnologiya. – Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2012.